

Kelemen János

Bevezető előadás a Metafora, trópusok, jelentés c. konferenciához

Közismert a trópusok, ezen belül a metafora elméletének retorikai eredete. Még ma is hajlamosak vagyunk arra, hogy a trópusokat elsősorban a retorika vagy a poétika és a stilisztika illetékességi körébe soroljuk. Részben ezzel is magyarázható a retorika megújítására irányuló erőfeszítések, így többek közt a *nouvelle rhétorique* népszerűsége.

Pedig már több évszázados hagyománya van annak, hogy a trópusokat, a nyelv figuratív vonásait szélesebb keretben vizsgálják, és a velük kapcsolatos problémákat általános jelentéseméleti, nyelvfilozófiai, sőt ismeretelméleti kérdésként vetik fel. Már Du Marsais is, az Enciklopédia grammatikai szócikkeinek híres szerzője a grammatika részének tekintette a trópusok vizsgálatát. 1729-es (töredékben maradt) *Les véritables principes de la grammaire ou Nouvelle grammaire raisonné* c. művében külön fejezetet szánt annak a kérdésnek, hogy „milyen különböző értelemben vehetünk egy szót”. Ezt a fejezetet aztán külön könyvben írta meg *Traité des Tropes* (1729) címen, megalkotva a nyelvészet történetének első igazi szemantikai munkáját. Nagy kortársa, Vico a metaforikus jelleget a nyelv alapvető tulajdonságának tartotta, igaz, ezt elsősorban a nyelv és a megismerés történetének korai szakaszára, a heroikus nyelvre és a költői bölcsességre tartotta érvényesnek („költői bölcsesség” – nota bene! – a régiek metafizikáját értve). Ezzel mindenesetre megalapozta azt a kognitivisták felfogását, hogy a metaforák a fogalomképzés nélkülözhetetlen eszközei, különösen a történelem barbár korszakaiban. A felvilágosodás korának egyik nagy vitája éppen a körül a kérdés körül forgott, hogy a metaforák lényegi és szükségszerű kifejezési eszközök-e, vagy – mint a retorikai hagyomány tanította – inkább csak a beszéd hatásosságát elősegítő díszítőelemek. Emlékeztet, hogy Rousseau és Herder milyen hatásosan képviselte az előző álláspontot.

Du Marsais a hagyományoknak megfelelően fontosnak tartotta a trópusok osztályozását, s megkülönböztette a gondolati alakzatokat és a szóképeket. Az utóbbiak körébe négyet sorolt: a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és az iróniát. Miközben ezt az osztályozást a klasszikus és modern szerzők többsége kisebb-nagyobb fenntartásokkal elfogadja, abban is széles körű egyetértés mutatkozik, hogy mindazonáltal a metafora a legfontosabb. Valószínűleg a konferenciánkon elhangzó előadások is ezt fogják tükrözni. Vajon a metafora szembevető kitérítettsége abból adódik, hogy az összes többi alakzat rá vezethető vissza? Ha így van, akkor elvész a trópusok osztályozásának jelentősége, s csupán terminológiai kérdés, hogy melyik alakzatot állítjuk a középpontba. Mondhatjuk például, Searle-höz vagy Hayden White-hoz hasonlóan, hogy az irónia, a metonímia és a szinekdoché a metafora egy-egy fajtája, vagy Todorovhoz és a liège-i csoport tagjaihoz hasonlóan, hogy a metafora és a metonímia nem más, mint kettős szinekdoché, csak éppen

fordított értelemben. S persze mondhatjuk, Jakobsonhoz (illetve Lévi-Strauss-hoz és Lacanhoz) csatlakozva, és némileg megkérdőjelezve a metafora kitüntetett voltát, hogy a trópusoknak csupán két osztálya van: egyrészt a metafora, másrészt a metonímia, mely utóbbi magában foglalja az iróniát, s hogy ez a két trópus a selekció és a kombináció két alapvető nyelvi műveletének, a beszédtevékenység két tengelyének felel meg.

Jakobson elmélete ma sem veszítette el jelentőségét, hiszen nyelvészetileg szabatos formába öntötte azt az elképzelést, hogy a trópusok hozzátartoznak magához a nyelv természetéhez. Konceptiójának teherbíró képességét mutatja, hogy az etnológiától az afáziautatótáson, a mitológiaelméleteken és a pszichoanalízisen át a posztmodern történelemfilozófiáig alkalmazhatónak bonyolult (lásd Hayden White *Metahistory*-jének vonatkozó passzusait). Mindez nem változtat azon, hogy a Jakobson-féle konstrukció nem lépett túl a széles értelemben vett retorikai hagyományon, s annak problémáit is továbbvitte. A metafora retorikai magyarázata ősidők óta a helyettesítés, a hasonlóság és az eltérés (vagyis a szó szerinti jelentéstől mint normától való eltávolodás) terminusaiban fogalmazódott meg, márpedig Jakobson is pontosan a helyettesítés és a hasonlóság fogalmaival operált, csak éppen kitérítve alkalmazta őket.

A helyettesítési elméletet a hatvanas évektől kezdve hatásosan bíralták Max Black, John Searle, Arthur Danto és mások. E bírálatok hatására, melyek felszínre hozták az így vagy úgy korábban is érzékelt nehézségeket, néhány ponton új konszenzus alakult ki, s egy sor kérdés vált pontosabban megfogalmazhatóvá. Például konszenzus alakult ki abban, hogy a trópusok nem stilisztikai vagy költői díszítőelemek, vagyis nem annak az eszközei, hogy „szépen” mondjuk azt, amit máshogyan is ki lehet fejezni. Ilyen értelemben elfogadottá vált, hogy a trópusok áthatják a nyelv egészét, következésképpen a nyelvészet, a szemantika és a pragmatika keretében is vizsgálандók.

De ha áthatják a nyelv egészét, vagyis ha minden kifejezésünk bír vagy bírhat valamilyen „átvitt” értelemmel, akkor vannak-e kielégítő, egyetemesen alkalmazható kritériumai annak, hogy megkülönböztessük egy kifejezés szó szerinti és metaforikus jelentését? Egyáltalán mihez képest trópusok a trópusok? S attól függetlenül, hogy áthatják-e a nyelv egészét, vagy pedig csak bizonyos beszédmódokra korlátozódnak, egyáltalán nyelvi jelenségek-e? Az egyik közkeletű válasz szerint nemcsak azok, hiszen joggal – és nemcsak „átvitt értelemben” – képi metaforákról is szokás beszélni. Danto ezen az alapon vitatja, hogy a metaforát a nyelvi reprezentáció speciális jellemzői tennék lehetővé, s olyan elméletet követel, mely a vizuális és a nyelvi rendszer közös jellemzőin alapszik. Egy másik közkeletű válasz szerint, mely a kognitívizmus talaján fogalmazódik meg, a trópusok egyáltalán nem nyelvi jelenségek, mert elsősorban a fogalmak tulajdonságai, nem pedig a szavakéi.

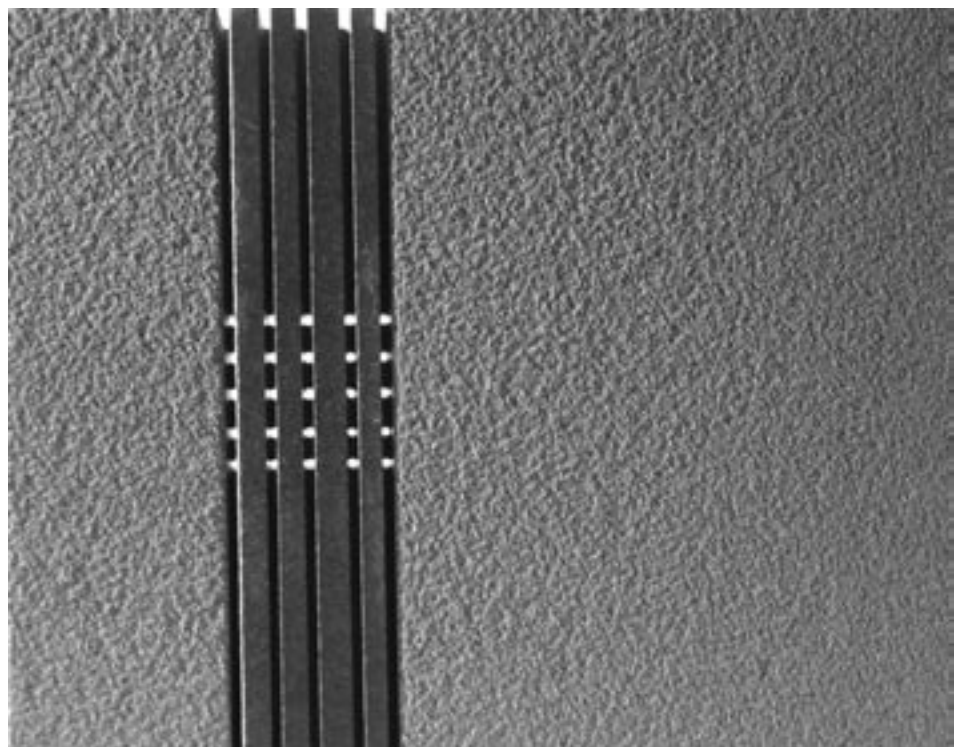
A retorikai hagyomány meghaladásaként született különféle új megközelítési módok összeegyeztetése nehéz feladat. Vajon nem lehet-e mégis valamiféle dialektikus sorba rendezni őket? Olyan dialektikus sorba, amelyen belül egyszerre mutatkozik meg minden egyes megközelítés korlátozottsága és részleges igazsága? Egy ilyen lehetőséget kínál Paul Ricœur nagyszabású metafora könyve. Azt hiszem, a könyv címét – *Az élő metafora* – polémikusan kell értenünk, vagyis úgy, hogy felszólít az „élő” és a „holt” metafora közti hagyományos distinkció elvetésére, azt sugallva, hogy nincsenek holt metaforák. S egy alapvető értelemben, pontosab-

ban azt a legmagasabb szintet tekintve, amelyen egy kultúra megalkotja a maga metaforáit, ez igaz is.

Ricœur a klasszikus retorikától a szemiotikán és a szemantikán át a hermeneutikáig vezeti olvasóját, ami megfelel a szótól a mondaton át a diskurzusig vivő haladási iránynak. A klasszikus retorika korlátozottsága abból adódik, hogy a szót tekinti alapegységnek, miközben – mint Ricœur hangsúlyozza – a metaforikus értelem létrehozásának a helye egy teljes beszédaktus: a metaforikus megnyilatkozás. Különös, hogy a metaforaelméletek a legutóbbi időig, szinte Frege után száz évvel is, a szószemantikát vették alapul, s nem a mondatot, a kijelentést, a teljes beszédaktust választották elemzési keretül. Nem mintha az utóbbiak olyan egységek lennének, amelyekbe beleszoríthatnánk az „élő” metaforát. Hogy a retorikai alakzatok magasabb egységekhez rendelendők, lényegében már Arisztotelész felfedezte, amikor a retorikailag hasznosítható logikai formát az enthümémában, az elliptikus szillogizmusban jelölte meg. Hasonló értékű Vico ama észrevétele, hogy minden metafora „egy-egy kis mese”. S valóban, kultúránk nagy metaforái, mint a tenger vagy hajós metafora, mint a könyv metafora, vagy mint az utazás metafora: „mesék”, azaz elbeszélések, s mint ilyenek élednek újjá a kezdetektől fogva napjainkig. Ebből kifolyólag minden olyan metaforaelmélet, mely nincs tekintettel az átfogó diskurzusok szintjén képződő metaforikus effektusokra, csak korlátozott érvényű lehet.

A metafora és általában a trópusok gondolati és nyelvi mechanizmusainak elemzése mellett tehát alapvető jelentősége van a kultúránk nagy szövegeit átszövő metaforaállomány történeti vizsgálatának, amire Ernst Robert Curtius történeti topikája és metaforikája, illetve Hans Blumenberg fogalomtörténeti és metaforológiai megközelítése mutat példát.

Nem folytatom, mert – hadd parafrázáljak itt egy gyönyörű témánkhöz is mintául szolgáló régi szöveget – „az idő sürgeti hajónknak a kikötőből való kibocsátását.” „Ideje tehát, hogy kifeszítsük az ész vitorláját és tengerre szálljunk a szerencsés utazás és a dicséretes és üdvös révbe jutás reményével”.

Kecskeméti Sándor kiállítása